03/01/2025

Σαν σήμερα το 1911: Φεύγει από τη ζωή ο “‘άγιος” των ελληνικών γραμμάτων, Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης

/ Παιδεία και Πολιτισμός

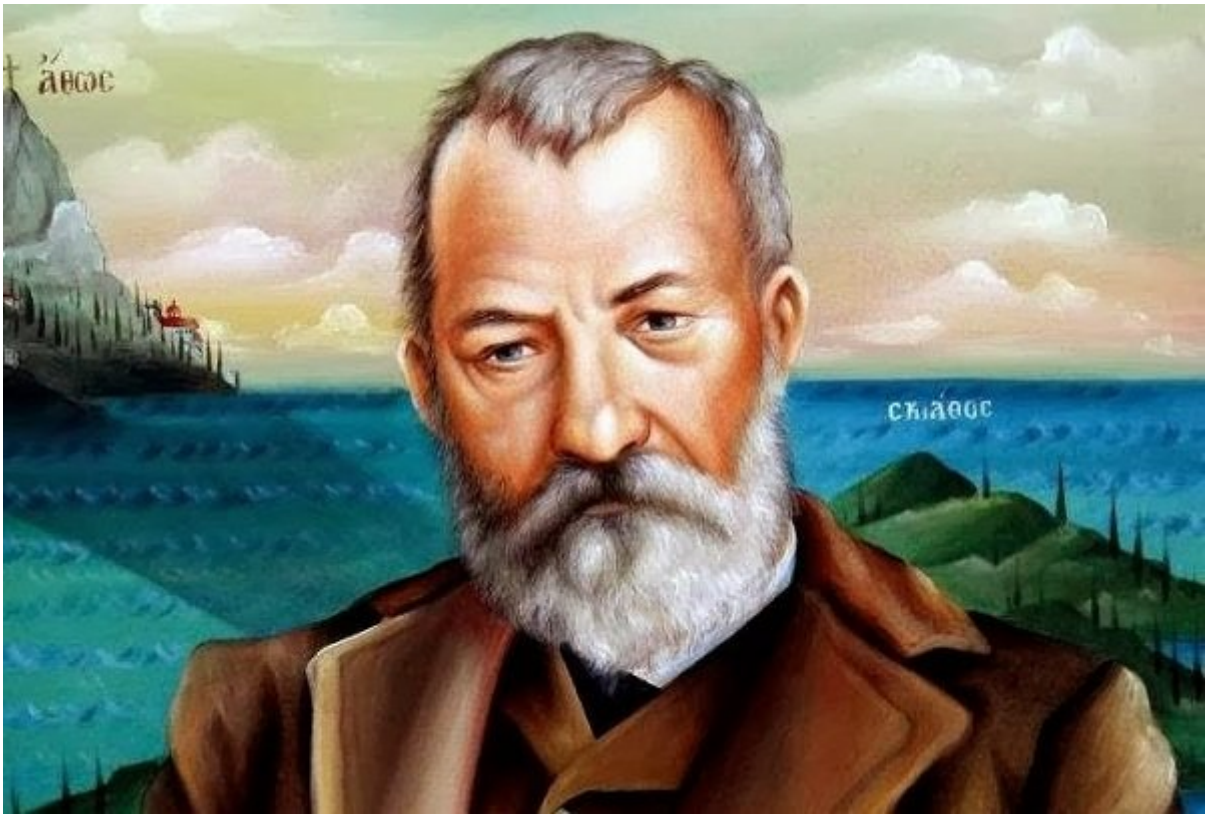

Σαν σήμερα, 114 χρόνια πριν, έφυγε από τη ζωή, σε ηλικία 59 ετών, ένας από τους κορυφαίους Έλληνες λόγιους λογοτέχνες, ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Ο Παπαδιαμάντης γεννήθηκε στο νησί της Σκιάθου το 1851 από τον ιερέα π. Αδαμάντιο Εμμανουήλ και την Γκουλιώ Εμμανουήλ, το γένος Μωραΐτη, ενώ είχε άλλα 6 αδέρφια: 4 κορίτσια και δύο αγόρια. Ο Παπαδιαμάντης γαλουχήθηκε από μικρός με τα εκκλησιαστικά ζητήματα και τον Χριστιανισμό, διατηρώντας τη χριστιανική ιδιοσυγκρασία του μέχρι το τέλος της ζωής του.

Το 1872 επισκέφτηκε το Άγιο Όρος μαζί με τον φίλο του, Νικόλαο Διανέλο, όπου παρέμεινε οκτώ μήνες ως δόκιμος μοναχός. Μη θεωρώντας τον εαυτό του άξιο να φέρει το «αγγελικό σχήμα», επέστρεψε στην Αθήνα το 1873, όπου γράφτηκε στην τέταρτη τάξη του Βαρβάκειου γυμνασίου, και έναν χρόνο αργότερα γράφτηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, όπου ήταν συμφοιτητής με τον

Γεώργιο Βιζυηνό, ενώ ένας από του καθηγητές του ήταν ο Στέφανος Κουμανούδης.

Δεν ολοκλήρωσε τις σπουδές του, πράγμα που στοίχισε στον πατέρα του, ο οποίος τον περίμενε να γυρίσει καθηγητής στο νησί και να βοηθήσει τις τέσσερις αδελφές του. Οι τρεις από αυτές παρέμειναν ανύπαντρες και του παραστάθηκαν με αφοσίωση σε όλες τις δύσκολες στιγμές του – όπως όταν, επί παραδείγματι, απογοητευμένος από τη ζωή της Αθήνας, αναζητούσε καταφύγιο στη Σκιάθο. Ωστόσο, επειδή οι οικονομικές του ανάγκες ήταν πολλές, σύντομα αναγκαζόταν να επιστρέψει στην Αθήνα.

Το 1877 ο Παπαδιαμάντης στρατεύτηκε για σύντομο διάστημα, διότι πήρε αναστολή ως σπουδαστής, και κλήθηκε ξανά στον στρατό το 1880-1881.

Από τη στιγμή που γράφτηκε στο Πανεπιστήμιο άρχισε να δημοσιογραφεί και να κάνει μεταφράσεις από τα Γαλλικά και Αγγλικά, γλώσσες που είχε μάθει σε βάθος και που λίγοι τις γνώριζαν τόσο καλά στην εποχή του. Οι απολαβές του όμως ήταν πενιχρές και αναγκαζόταν να ζει σε φτωχικά δωμάτια, όντας πάντα ολιγαρκής και λιτοδίαιτος.

Η θέση του βελτιώθηκε κάπως, όταν γνωρίστηκε με τον προοδευτικό δημοσιογράφο και εκδότη Βλάση Γαβριηλίδη, που ίδρυσε την περίφημη για την εποχή της εφημερίδα Ακρόπολη. Η ζωή του όμως δεν άλλαξε. Αν και η αμοιβή του από την εργασία του στην “Ακρόπολη” ήταν υπέρογκη (έπαιρνε 200 και 250 δραχμές το μήνα), ενώ κέρδιζε αρκετά και από τις -περιζήτητες- συνεργασίες του με άλλες εφημερίδες και περιοδικά, η οικονομική του κατάσταση στάθηκε για πάντα η αδύνατη πλευρά του. Ήταν σπάταλος και ανοργάνωτος όσον αφορά τη

διαχείριση των χρημάτων του.[εκκρεμεί παραπομπή] Όταν έπαιρνε το μισθό του, πλήρωνε τα χρέη του στην ταβέρνα του Κεχριμάνη στου Ψυρρή (όπου έτρωγε είκοσι εφτά ολόκληρα χρόνια), έδινε το νοίκι, έστελνε στη Σκιάθο, μοίραζε στους φτωχούς, σπαταλούσε χωρίς σκέψη για την αυριανή μέρα. Κι έτσι έμενε πάντα φτωχός και στενοχωρημένος, χωρίς να μπορεί να αγοράσει ακόμη και τα στοιχειώδη, ακόμα και ρούχα. Δεν μπορούσε να περιποιηθεί τον εαυτό του και η μεγάλη ανεμελιά του, συνοδευμένη από κάποια φυσική ραθυμία και νωθρότητα, με μια πλήρη αδιαφορία για τα βιοτικά, τον κρατούσε σε κατάσταση αθλιότητας. Άπλυτος, απεριποίητος, σχεδόν κουρελής, ενώ μπορούσε να ζει με αξιοπρέπεια, γιατί ήταν λιτότατος και ασκητικός, σκορπούσε τα λεφτά του και μόνο κάθε πρωτομηνιά είχε χρήματα στην τσέπη του. «Κατ’ έκείνην την ήμέραν συνέβη να είμαι πλούσιος..» έχει γράψει στο διήγημά του ” Πατέρα στο σπίτι” . Ενδεικτικό της σχέσης του με τα χρήματα είναι το περιστατικό που αναφέρει ο Παύλος Νιρβάνας: όταν ο Παπαδιαμάντης ξεκίνησε τη συνεργασία του με την εφημερίδα “Το Άστυ”, ο διευθυντής του προσέφερε για μισθό 150 δραχμές. Η απάντηση του Παπαδιαμάντη ήταν: «Πολλές είναι εκατόν πενήντα. Με φτάνουνε εκατό». Η βασανισμένη αυτή ζωή, η εντατική εργασία, το ξενύχτι και προπάντων το ποτό, που σιγά-σιγά του έγινε πάθος, καθώς και το τσιγάρο και η καθημερινή υπερβολική κούραση, κατέστρεψαν την υγεία του και τον έφεραν πρόωρα στο θάνατο.

Παρόλο που γενικά στη ζωή του φαινόταν απλησίαστος, παρόλο που του άρεσε η μοναξιά και η απομόνωση και δεν έπιανε εύκολα φιλίες, στο Περιοδικό “Νέα Εστία” (Χριστούγεννα 1940) διαβάζουμε για εκείνους που πλησίαζε και φανέρωνε τον πλούσιο εσωτερικό του κόσμο”.

Ελάχιστοι ήταν οι φίλοι του, όπως ο συγγραφέας και ερευνητής Γιάννης Βλαχογιάννης, ο ποιητής Μιλτιάδης Μαλακάσης και ένας δυο άλλοι. Ακόμα και προς το Βλάση Γαβριηλίδη, που του στάθηκε ως πατέρας και τον ενθάρρυνε και τον βοηθούσε πάντα σε κάθε δύσκολη στιγμή, δεν έδειξε την αγάπη, που ίσως, θα έπρεπε να δείξει.[εκκρεμεί παραπομπή] Του άρεσε να ζει στον κλειστό εσωτερικό του κόσμο και να ζητά την πνευματική ανακούφιση ζωγραφίζοντας τις αναμνήσεις του στα ποιήματά του και στον ποιητικότατο πεζό του λόγο, στα διάφορα διηγήματά του, που τα περισσότερα ξαναζωντανεύουν τους παλιούς θρύλους του νησιού του.

Αυτός ο περίεργος και απόκοσμος τρόπος ζωής, με την παράλληλη προσήλωσή του στην Ορθόδοξη Εκκλησία και τη λειτουργική της παράδοση, τον έκανε να μοιάζει με κοσμοκαλόγερο. Συνήθιζε να ψάλλει στον Ι. Ναό του Αγίου Ελισσαίου ως δεξιός ψάλτης, ενώ στον ίδιο ναό, έψαλλε ως αριστερός ψάλτης ο εξάδελφός του και συγγραφέας Αλέξανδρος Μωραϊτίδης και εφημέριος ήταν ο – Άγιος πλέον – παπα Νικόλας Πλανάς.

Ο Παπαδιαμάντης απεβίωσε τον Ιανουάριο του 1911, ύστερα από επιδείνωση της υγείας του. Η κηδεία του τελέστηκε μέσα στο πένθος όλων των απλών ανθρώπων του νησιού. Με την είδηση του θανάτου του, το πένθος έγινε πανελλήνιο. Έγιναν επίσημα μνημόσυνα στην Αθήνα, στην Πόλη, στην Αλεξάνδρεια και αλλού. Ορισμένοι ποιητές συνέθεσαν εγκωμιαστικά έργα (Μαλακάσης, Πορφύρας κ.ά.) και τα φιλολογικά περιοδικά της εποχής εξέδωσαν τιμητικά τεύχη, αφιερωμένα στη μνήμη του. Ο εκδοτικός οίκος Φέξη, λίγο αργότερα, άρχισε την έκδοση των έργων του, που έφτασαν τους έντεκα τόμους.

Στα 1924, ο Ελευθερουδάκης εξέδωσε τα Άπαντά του με αρκετά ανέκδοτα διηγήματα. Το 1925 πραγματοποιήθηκαν τα αποκαλυπτήρια της προτομής του στη Σκιάθο, ενώ στις εφημερίδες Ελεύθερον Βήμα και Πολιτεία δημοσιεύτηκαν τα τελευταία άγνωστα διηγήματά του. Το 1933 έγιναν ομιλίες μπροστά στην προτομή του για το έργο του, με την παρουσία και συμμετοχή τετρακοσίων Γάλλων διανοούμενων που επισκέφθηκαν τη Σκιάθο, καθώς και εκατόν πενήντα Ελλήνων λογοτεχνών και άλλων θαυμαστών του. Διηγήματα του Παπαδιαμάντη άρχισαν να εκδίδονται στα γαλλικά και πολλοί Γάλλοι ελληνιστές ασχολήθηκαν πλατύτερα με το έργο του. Το 1936 ο Γιώργος Κατσίμπαλης ετοίμασε την πρώτη βιβλιογραφία του, ενώ ξεκίνησε από τους Έλληνες λογοτέχνες η συστηματική κριτική του έργου του, άλλοτε θετική και άλλοτε αρνητική. Αν και η βιβλιογραφία γύρω από τη ζωή του είναι τεράστια, τόσο σε έκταση όσο και σε ποικιλία, σοβαρά κριτικά άρθρα, τα οποία να απορρέουν από μια αντικειμενική μελέτη του έργου του, δεν υπάρχουν ως το 1935.

«Τὴν χεῖρα σου τὴν ἁψαμένην τὴν κορυφὴν τοῦ Δεσπότου…». Ήταν το αγαπημένο εκκλησιαστικό τροπάριο του Παπαδιαμάντη και αυτό επέλεξε να εκτελέσει η βυζαντινή χορωδία στο φιλολογικό μνημόσυνο που έγινε

στην Αθήνα τον Ιανουάριο του 1961 για τη συμπλήρωση 50 χρόνων από το θάνατό του. Εκείνη τη βραδιά, στην αίθουσα του "Παρνασσού" μίλησαν ο λογοτέχνης Γεώργιος Βαλέτας και ο Φώτης Κόντογλου για τη θρησκευτικότητα του «Αγίου» των ελληνικών Γραμμάτων. Εξάλλου, ψέλνοντας ακριβώς αυτόν τον υπέροχο ύμνο από τις Μεγάλες Ώρες των Θεοφανείων ξεψύχησε:

"Τὴν χεῖρά σου τὴν ἁψαμένην, τὴν ἀκήρατον κορυφὴν τοῦ Δεσπότου, μεθ᾽ ἧς καὶ δακτύλῳ αὐτόν, ἡμῖν καθυπέδειξας, ἔπαρον ὑπὲρ ἡμῶν, Βαπτιστά, ὡς παρρησίαν ἔχων πολλήν· καὶ γὰρ μείζων τῶν Προφητῶν ἁπάντων, ὑπ᾽ αὐτοῦ μεμαρτύρησαι. Τοὺς ὀφθαλμούς σου πάλιν δέ, τοὺς τὸ Πανάγιον Πνεῦμα κατιδόντας, ὡς ἐν εἴδει περιστερᾶς κατελθόν, ἀναπέτασον πρὸς αὐτὸν Βαπτιστά, ἵλεων ἡμῖν ἀπεργασάμενος. Καὶ δεῦρο στῆθι μεθ᾽ ἡμῶν, ἐπισφραγίζων τὸν ὕμνον, καὶ προεξάρχων τῆς πανηγύρεως."

Στη γενέτειρά του, τη Σκιάθο, οι εκδηλώσεις κράτησαν όλο το χρόνο, που είχε ονομαστεί «Έτος Παπαδιαμάντη». Σήμερα, η κάρα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη φυλάσσεται στον Ναό Γεννήσεως της Θεοτόκου Σκιάθου, ενώ ο τάφος του διατηρείται στο Κοιμητήριο του νησιού.

Το έργο του

«Ὅπου καὶ νὰ σᾶς βρίσκει τὸ κακό, ἀδελφοί, ὅπου καὶ νὰ θολώνει ὁ νοῦς σας μνημονεύετε Διονύσιο Σολωμὸ καὶ μνημονεύετε Ἀλέξανδρο

Παπαδιαμάντη.»
—Ὀδυσσέας Ἐλύτης, Τὸ Ἄξιον Ἐστί

Μέσα στα περισσότερα διηγήματα του Παπαδιαμάντη, του συγγραφέα και υμνητή «του ρόδινου νησιού του», γίνεται συχνή αναφορά στο φυσικό περιβάλλον της Σκιάθου, στις ρεματιές, τις χαράδρες, τα υψώματα, με διαφορετική το καθένα βλάστηση. Επίσης αναφέρεται συχνά και η θαλασσινή της διαμόρφωση, με τα αμέτρητα λιμανάκια, τους κόρφους και τους κάβους, τους γκρεμούς, τις σπηλιές, τα νησάκια, τις αμμουδιές, τα ακρογιάλια. Αυτές οι αλησμόνητες παιδικές μνήμες κυριαρχούν στη σκέψη του Παπαδιαμάντη και τις κάνει διηγήματα, εμπλουτισμένα με τα θρησκευτικά βιώματά του και με τα βάσανα, τους καημούς και τις μικροχαρές της σκιαθίτικης φτωχολογιάς. Οι ήρωές του είναι ψαράδες, αγρότες, ιερωμένοι, μετανάστες, πολυφαμελίτες, εργένηδες, αναξιοπαθούσες χήρες, όμορφες ορφανές, αλλά και κακάσχημες μάγισσες και διάφορες αγύρτισσες.

Όταν δεν έκανε τέχνη τις παιδικές του αναμνήσεις, έπαιρνε τα θέματά του από τη ζωή των φτωχογειτονιών της Αθήνας. Το υπόστρωμα συνήθως είναι θρησκευτικό. Το εξωτερικό περιβάλλον περιγράφεται με αληθινή λατρεία προς τη φύση. Υπάρχει όμως και μια οξύτατη ψυχολογική περιγραφή, μια εύστοχη διείσδυση στα βάθη του ψυχικού κόσμου των ηρώων του, που έκανε τόση εντύπωση, τόσο στους μετέπειτα χρόνους όσο και στην εποχή του, που πολλοί τον παρομοίασαν με τον Ντοστογιέφσκι.

Ολόκληρη η ουσία της πεζογραφίας του περικλείεται μέσα σε μια φράση του ίδιου : «Το έπ’ έμοι, ενόσω ζω, και αναπνέω καί σωφρονώ, δεν θα παύσω να υμνώ μετά λατρείας τον Χριστόν μου, να περιγράφω μετ’ έρωτος την φύσιν, καί να ζωγραφώ μετά στοργής τα γνήσια ελληνικά ήθη».

Στενότερα ηθογράφος στην αρχή, διεύρυνε με τον καιρό την ηθογραφία του και την τεχνική του, ώστε να θεωρείται ότι αυτός εγκαινίασε τη διηγηματογραφία στην Ελλάδα. Προσέδωσε στο έργο του τέτοια ποιότητα, που τον καθιέρωσε ως πρωταγωνιστή της ελληνικής πεζογραφίας. Οι εμπνεύσεις του, τροφοδοτούμενες από ένα απόθεμα μνήμης, διαποτίζονται από τον ποιητικό οίστρο και τη μαγεία του λόγου. Οι ήρωές του, απλοί, ταπεινοί, γραφικοί, βασανισμένοι, γίνονται οι πυρήνες των δραματικών συγκρούσεών τους με τη ζωή. Η καθαρεύουσα, που χρησιμοποιεί, σπάνια γίνεται δυσνόητη, γιατί διαπνέεται από τον κραδασμό και τη θέρμη του πλέον ευσυγκίνητου ανθρωπισμού. Ωστόσο, σιγά-σιγά απλοποιούσε τη γλώσσα, βάζοντας περισσότερα λαϊκά στοιχεία, και λίγο πριν το θάνατό του έγραψε και διηγήματα στη δημοτική. Τον διακρίνει ποιητικό ύφος, γόνιμη φαντασία και θρησκευτική κατάνυξη, η οποία τον συγκλόνιζε από την παιδική του ηλικία. Δεν περιορίζεται στην περιγραφική γοητεία, αλλά εισχωρεί στο δράμα της

ανθρώπινης ψυχής. Στις εικόνες του, που έχουν την ίδια ζωγραφική γοητεία, είτε αναφέρονται στο Αιγαίο, είτε σε φτωχογειτονιά της Αθήνας, εμφυσά την πνοή της λυρικής του έξαρσης, ενσταλάζει το βυζαντινό μυστικισμό του και αποθέτει την τρυφερότητα της χριστιανικής του αγάπης.

Εκτός από τα διηγήματα και τις νουβέλες έγραψε και ποιήματα θρησκευτικής έμπνευσης, που εξυμνούν τη μητέρα του και την Παναγία. Κι όμως ο Παπαδιαμάντης, που ήταν υπερήφανος για το διηγηματικό του έργο, του οποίου γνώριζε την πραγματική αξία, δε θεώρησε ποτέ του ότι ήταν και ποιητής, αν και η ποιητική πνοή αποτελεί κύριο χαρακτηριστικό και του πεζού του λόγου. Χωρίς να ενδιαφέρεται για ρίμες και στολίδια, πέτυχε μια λιτότητα ελεύθερου στίχου, που αρκετά χρόνια αργότερα έγινε, σχεδόν, μόνιμο μοτίβο της νεοελληνικής ποίησης. Αν η πεζογραφία του έχει τη δυνατότητα να αντικειμενοποιεί και τα προσωπικά του βιώματα, η ποίηση του αντίθετα δεν εκφράζει παρά την προσωπική του εξομολόγηση.

Η πρώτη του δειλή λογοτεχνική προσπάθεια πραγματώνεται με το μυθιστόρημα Η μετανάστις. Είναι ένα έργο του ξενιτεμένου ελληνισμού. Επικρίνει τον εκμοντερνισμό των μεταναστών, που κατ’ αυτόν ξέχασαν τις γνήσιες ελληνικές παραδόσεις και χάλασαν την ψυχή τους. Με ηρωίδα την Ελληνίδα Μαρίνα Βεργίνη (μετανάστρια κι η ίδια), που κρατεί αχάλαστη την Ελλάδα μέσα της, πιστή στις εθνικές αρετές, με την αφοσίωσή της στο μνηστήρα της και μετά την εγκατάλειψή της, πληγωμένη στη λεπτή ευαισθησία της και στην ευγένεια της ψυχής της, οδηγείται, με καρτερικότητα και άδολη αγάπη προς όλους, στον τάφο. Ο συγγραφέας ξετυλίγει τα χτυπήματα της μοίρας με τέτοια δύναμη, που υψώνει την ηρωίδα του στο επίπεδο μορφής της αρχαίας τραγωδίας και, μέσα από το δικό της τραγικό μεγαλείο, βρίσκει την ευκαιρία να ξεγυμνώσει και να καυτηριάσει τη διαφθορά του περίγυρου και την κακία της κοινωνίας.

Στο δεύτερο μυθιστόρημά του Οι έμποροι των εθνών, ξεπερνάει την πρώτη του προσπάθεια και παρουσιάζει ένα έργο το οποίο δεν στάθηκε μόνο σημαντική προσφορά στην εποχή του, αλλά και σήμερα μπορεί να σταθεί δίπλα στα καλύτερα ιστορικά και ρομαντικά ελληνικά μυθιστορήματα . Μια πληθωρική φαντασία, σε συνδυασμό με ένα μεγάλο συγγραφικό ταλέντο, έδωσε ένα έργο πραγματικά γνήσιας καλλιτεχνικής δημιουργίας. Ξαναζωντανεύει τη νησιώτικη Βενετοκρατία στην πρώτη της εξόρμηση για την κατάκτηση των Κυκλάδων και περιγράφει με δαντικές εικόνες την αγριότητα των Βενετών και των Γενοβέζων, που είχαν ως μόνο νόμο τους την αυθαιρεσία και την ωμή ιδιοτέλεια. Αυτοί είναι «οι έμποροι των εθνών», που η δίψα του χρήματος τούς μεταβάλει σε λύκους και απαίσιους φονιάδες των ήσυχων ανθρώπων των ελληνικών νησιών.

Το τρίτο μυθιστόρημα του Παπαδιαμάντη, Η Γυφτοπούλα, είναι ένα συγγραφικό τόλμημα και στη σύλληψη και στη σύνθεση και στη μορφή.[εκκρεμεί παραπομπή] Δημοσιευμένη σε συνέχειες, μήνες ολόκληρους στην Ακρόπολη του Γαβριηλίδη, είχε τόση επιτυχία στο αναγνωστικό κοινό και γενικά στους λογοτεχνικούς κύκλους, που δημιούργησε γύρω του τον θρύλο του μάγου και του υπεράνθρωπου, καθώς ο συγγραφέας κρυβόταν στην αφάνεια και στην ανωνυμία. Η Γυφτοπούλα είναι ένα μυθιστόρημα για την Άλωση,[εκκρεμεί παραπομπή] ένας θρήνος για την Πόλη, από ένα μεγαλοϊδεάτη και Βυζαντινό, τον περίφημο φιλόσοφο Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα. Για τον Παπαδιαμάντη ο Πλήθωνας είναι ένα σύμβολο, θετικό και αρνητικό. Τον θαυμάζει για την αρχαιολατρία του, τον αποδοκιμάζει για τη θρησκευτική του πλάνη και την άγονη προσπάθειά του να αναβιώσει τη θρησκεία της αρχαίας Ελλάδας. Το ανακάτωμα των Γύφτων στην ιστορία δίνει ένα ιδιαίτερο θέλγητρο στην πλοκή, με αναπάντεχες συμπτώσεις που κάνουν το μυθιστόρημα ένα απέραντο περιβόλι δολοπλοκιών, με ολοκληρωμένους ήρωες τον Πλήθωνα και την άτυχη κόρη του, με τον ακόμα πιο άτυχο ερωτά της με τον Γύφτο Μάχτο (στην αυγή της ευτυχίας τους σκοτώνονται και οι δυο κάτω από τα συντρίμμια των αγαλμάτων, που πέφτουν ξαφνικά από σεισμό την παραμονή της Άλωσης της Πόλης).

Με τον Χρήστο Μηλιόνη ο Παπαδιαμάντης ξαναζωντανεύει τα ηρωικά χρόνια της Κλεφτουριάς, της εθνικής αντίστασης. Εκεί, κατά τον συγγραφέα, η λαϊκή ψυχή, παρατημένη από την ηγεσία της, πήρε στα χέρια της την τύχη του Έθνους. Είναι ένα προανάκρουσμα της παρουσίασης της νεοελληνικής ζωής, που ετοιμαζόταν να συνθέσει με τα διηγήματά του. Ο Παπαδιαμάντης πιστεύει πως η Επανάσταση δεν δικαιώθηκε. Ο λαός, που πολέμησε για να βρει την ελευθερία του, «απλώς και μόνον μετήλλαξεν τυράννους». Κατά τον συγγραφέα, οι τύραννοι αυτοί είναι ξενόδουλοι, λογιότατοι γραμματοσοφιστές, που με τις νόθες εκλογές κάθονταν

στην πλάτη του φτωχού λαού, που τον περιφρονούσαν κιόλας. Την άθλια αυτή μετεπαναστατική κοινωνία θέλησε να στηλιτεύσει με το έργο του αυτό. Ο Χρήστος Μηλιόνης είναι ένα ιστορικό λογοτέχνημα, που και μόνο αυτό να είχε γράψει ο Παπαδιαμάντης θα ήταν αρκετό για να χαρακτηριστεί μεγάλος συγγραφέας. Ο πυρήνας του έργου προέρχεται από το γνωστό δημοτικό τραγούδι για τον ηρωικό θάνατο του Χρήστου Μηλιόνη. Το έργο αυτό δίνει την εικόνα μιας Κλεφτουριάς με αγνό ηρωισμό και ασίγαστη πίστη στην ελευθερία.

Η Φόνισσα είναι η δεύτερη νουβέλα του Παπαδιαμάντη και θεωρείται, από τους περισσότερους, το αριστούργημά του. Ανήκει στα έργα της προχωρημένης ωριμότητάς του, της ρεαλιστικής περιόδου, και κλείνει μέσα του τα πιο γόνιμα στοιχεία της τέχνης του. Σύλληψη, σύνθεση, μορφή, περιεχόμενο και μύθος σχηματίζουν ένα σημαντικό έργο τέχνης. Είναι βγαλμένο από τα βάθη της ψυχής του συγγραφέα, από την τραγωδία του σπιτιού του, από τη μιζέρια του νησιού του, από τη μεγάλη δυστυχία των φτωχών ανθρώπων του λαού. Η σύνθεση του έργου είναι αριστοτεχνική και η ενότητα αδιάσπαστη. Η αφήγηση είναι γοργή, ρωμαλέα, συγκλονιστική, και παίρνει συμβολικό χαρακτήρα. Η τεχνική του Παπαδιαμάντη φτάνει στο αποκορύφωμά της, όταν το έγκλημα αναδύεται βουβό μέσα από τις τύψεις της φόνισσας, που η ίδια το καταδικάζει, ενώ, παράλληλα, την εξανθρωπίζει το, στο βάθος του, ανθρωπιστικό ιδανικό της.

Τα Ρόδινα Ακρογιάλια, με υπότιτλο Κοινωνικόν μυθιστόρημα, είναι έργο που δείχνει την παρακμή και τα γηρατειά του συγγραφέα. Είναι ένα αφήγημα συμποσιακού τύπου, όπου οι συγκεντρωμένοι φιλοσοφούν ή διηγούνται ιστορίες. Οι δύο ήρωες του έργου, ο ναυτικός Διαμαντής ο Αγάλλος και ο βοσκός Πατσοστάθης, διηγούνται την ιστορία τους στον τρίτο ήρωα, τον αφηγητή, στον οποίο υποκρύπτεται ο Παπαδιαμάντης. Ο Αγάλλος, αλαφροΐσκιωτος από γενιά, έλειψε χρόνια στα βόρεια της Γαλλίας κι έχει γυρίσει τώρα, γεροντοπαλίκαρο, στο νησί του, ενώ ο Πατσοστάθης, αγροίκος βοσκός ή άπραγο αγρίμι, μένει για έντεκα χρόνια αρραβωνιασμένος επειδή του έχουν κάνει μάγια, αλλά και με μάγια παντρεύεται. Η νουβέλα μάς δίνει ανάγλυφη την εικόνα της ζωής στην ελληνική επαρχία του 19ου αιώνα και των ηθών στην ελληνική ύπαιθρο της εποχής όσον αφορά τον γάμο και τις προσωπικές σχέσεις γενικότερα, αναδεικνύοντας — με τον μοναδικό τρόπο και την υψηλή ψυχογραφική δεινότητα του Παπαδιαμάντη — τα ανθρώπινα πάθη και τις ανθρώπινες αδυναμίες. Τις πολύ αξιόλογες περιγραφές του έργου αυτού θαύμαζε ιδιαίτερα ο Καβάφης.

Ο Παπαδιαμάντης δεν ευτύχησε να δει τυπωμένο σε βιβλίο κανένα έργο του. Μετά το θάνατό του, τυπώθηκαν από τις εκδόσεις Φέξη (1912-1913) έντεκα τόμοι με όσα διηγήματα βρέθηκαν τότε. Πέντε τόμους εξέδωσε ο Οίκος Ελευθερουδάκη το

1925-1930 και έναν τόμο (Θαλασσινά διηγήματα) ο Αθ. Καραβίας το 1945. Το 1955, τα Άπαντά του εκδόθηκαν από τον Εκδ. Οίκο Δ. Δημητράκου, με βιογραφικά στοιχεία, κριτικά σχόλια και προλόγους σε γενική επιμέλεια Γ. Βαλέτα. Το 1963, τα Άπαντα του Παπαδιαμάντη εκδόθηκαν σε τρεις τόμους από την Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων, με προλόγους και επιμέλεια Μιχ. Περάνθη.

Ο Παπαδιαμάντης, πέρα από τα τρία μυθιστορήματα και τα τρία εκτεταμένα διηγήματα (νουβέλες), έγραψε 180 διηγήματα και 40 μελέτες και άρθρα. Τα διηγήματα του Παπαδιαμάντη ανήκουν στην τρίτη περίοδο της εξέλιξής του, τη λεγόμενη νατουραλιστική περίοδο, που αρχίζει με το πρώτο του διήγημα το 1887 και φτάνει ως το 1892. Τα διηγήματα του είναι περιγραφικά, φυσιολατρικά, με έντονο χρωματισμό στα εκφραστικά μέσα, με ειδυλλιακή ατμόσφαιρα, υποταγμένα σε κανόνες και σχέδιο. Αυτά είναι: Το χριστόψωμο, Η χήρα παπαδιά, Η τελευταία βαπτιστική, Η υπηρέτρα, Ο σημαδιακός, Η σταχομαζώχτρα, Εξοχική Λαμπρή, Η χτυπημένη, Ο Πανταρώτας, Η παιδική πασχαλιά, Η μαυρομαντηλού, Το Πάσχα ρωμέϊκο, το Θέρος-έρος, Ο φτωχός άγιος, Η νοσταλγός, Μια ψυχή, Ο Αμερικάνος, Στο Χριστό στο Κάστρο, Στην Αγ’ Αναστασά και το Όλόγυρα στη λίμνη. Σε αυτά μπορεί να καταταχθεί και το Έρως-ήρως. Με το αριστούργημά του Ολόγυρα στη λίμνη, ο συγγραφέας αγγίζει όλες τις μορφές της ηθογραφίας, δημιουργώντας δική του τεχνική, και ξαφνιάζει με την πρωτοτυπία του. Εκτός από το διήγημά του Ολόγυρα στη Λίμνη, κορυφαία δημιουργία του μπορεί να θεωρηθεί και η Νοσταλγός.

Με το Ολόγυρα στη λίμνη, ο Παπαδιαμάντης εγκαινιάζει την ποιητική πεζογραφία. Με έντονη πλαστική δύναμη, δίνει διάφανες περιγραφές και δροσερές εικόνες, καθαρές και έντονες, που κάνουν το διήγημα έναν πολυσύνθετο πίνακα της νησιώτικης ζωής, γεμάτο από ποικιλία μορφών.

Από το 1892 ως το 1897, περίοδο όπου η Ελλάδα είδε τη χρεωκοπία, την πτώση του Τρικούπη και τον αποτυχημένο πόλεμο του ’97, ο Παπαδιαμάντης, αληθινός πατριώτης και ζωντανός άνθρωπος, στηλιτεύει την κοινωνική διαφθορά και την πολιτική κατάσταση της χώρας. Τα διηγήματα του είναι κοινωνικής, σατιρικής, απόχρωσης. Με τη σάτιρά του προσπαθεί να ξυπνήσει την κοινωνία και να την οδηγήσει στην εθνική ανόρθωση. Αρχίζει με το διήγημα Οι Χαλασοχώρηδες και συνεχίζει με τα Τα δύο τέρατα, Ο καλόγερος, Τυφλοσύρτης, Ναυαγίων ναυάγια, Βαρδιάνος στα Σπόρκα κ.ά. Με τους Ελαφροΐσκιωτους, μεταφέρει τη σάτιρά του στη Σκιάθο και χτυπάει τις λαϊκές δεισιδαιμονίες, τη μαγεία κλπ. Οι Παραπονεμένες και μερικά άλλα διηγήματα, όπως το Πατέρα στο σπίτι, ανήκουν στα αθηναϊκά διηγήματα. Ψυχολογικό είναι το διήγημα Φιλόστοργοι, και κοινωνικό το διήγημα Χωρίς στεφάνι. Άλλα διηγήματα αυτής της εποχής είναι τα Τα

Χριστούγεννα του τεμπέλη, Ο Γαγάτος καί τ’ άλογο, Απόλαυσις στη γειτονιά, Για τα ονόματα κ.ά.

Από το 1897 αρχίζει η τρίτη περίοδος του διηγήματος του Παπαδιαμάντη, που την ονόμασαν περίοδο λυρισμού και πάθους. Ο εξωτερικός κόσμος υποχωρεί τώρα για να γίνει σκηνικό περίγραμμα, που μέσα του θα φωτιστούν οι μορφές του εσωτερικού κόσμου. Ο ζωγράφος γίνεται ποιητής, ο ηθογράφος λυρικός, ο σατιριστής δραματικός, ο νοσταλγός ψυχογράφος και πλάστης ανθρώπινων χαρακτήρων. Τα διηγήματα του ξεπέρασαν την εποχή του και έγιναν διαχρονικά για την ελληνική λογοτεχνία. Ξεδίπλωσε το ταλέντο του, εκδηλώνοντας μορφοπλαστικές ικανότητες μεγάλης δύναμης. Στην κορύφωση αυτής της περιόδου ανήκουν τα διηγήματα: Μερακλίδικα, Ο ξεπεσμένος δερβίσης, Ο γείτονας με το λαγούτο, Ο καλούμπας, Για την περηφάνια, Η στρίγγλα μάννα, Ο έρωτας στα χιόνια, Άγια και πεθαμένα, Τρελλή βραδιά, Τ’ αγνάντεμα. Επίσης τα παιδικά: Δαιμόνια στο ρέμα, Υπό την βασιλικήν δρυν, Τα κρούσματα, Της Κοκκώνας το σπίτι, Το πνίξιμο του παιδιού, Γουτού-γουπατού, Ο Χριστός Ανέστη του Γιάννη, Ω! τα βασανάκια κ.ά.

Ύστερα ακολουθούν σημαντικά διηγήματα με τον ίδιο λυρισμό και πάθος: Το όνειρο στο κύμα, Οι μάγισσες, Η φαρμακολύτρια, Αμαρτίας φάντασμα Επίσης, θα μπορούσαν να μπουν και Τα ρόδινα ακρογιάλια. Στην τέταρτη, και τελευταία, την ρεαλιστική-κοινωνική περίοδο, που οι κριτικοί χαρακτηρίζουν ως την εποχή των μεγάλων δημιουργιών του Παπαδιαμάντη, ανήκουν τα διηγήματα: Η τύχη απ’ την Αμέρικα, έργο πνοής και ωμού ρεαλισμού, Κοκκώνα θάλασσα, Μάννα και κόρη, Η αποσώστρα, Η ξομπλιάστρα, Η συντέκνισσα, Τα δυο κούτσουρα, Θάνατος κόρης, Έρμη στα ξένα, Αλιβάνιστος, Τ’ αγγέλιασμα, Η ασπροφουστανούσα, Η πεποικιλμένη, Το χατζόπουλο, Οι Κανταραίοι και Η Φόνισσα.